

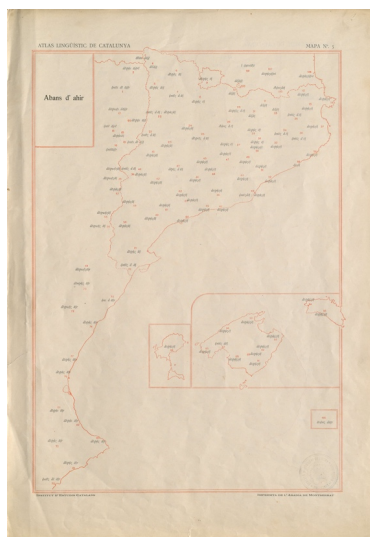
Tot dibuixant la ratlla: la frontera occitanocatalana al llarg del segle XIX*

Eloi Bellés
Universidad Autónoma de Madrid

1. Un moment important

El 1912 l'Institut d'Estudis Catalans va acordar l'elaboració d'un *Atlas Lingüístic de Catalunya* (ALC) que, a imatge de l'*Atlas Linguistique de la France*, cartografiés i recollís la llengua viva d'arreu de la catalanofonia. De fet, Antoni Girera, que en fou l'executor, el considerava “una extensió de l'*Atlas Linguistique de la France*” (1923, s. p.). El projecte, que inicialment havien de coordinar Antoni M. Alcover i Antoni Griera, va acabar reduït a projecte personal d'aquest darrer, primer al si de l'Institut i, més tard, a expenses de l'autor. La qualitat lingüística de l'ALC, publicat parcialment abans de la guerra i reprès, amb enquestes noves i informants diferents, a partir de la dècada de 1950, ha estat qüestionat a bastament (vg., per exemple, Gargallo, Bellés 2021). Tanmateix, gairebé tothom li ha reconegut el mèrit de ser el primer atlas romànic després del francès i el cors, fet també per Gilliéron. Ara li voldria destacar un altre mèrit, insinuat per Rafanell (2011): amb la publicació de l'ALC es cartografiaren, per primer cop, les fronteres lingüístiques de l'idioma amb criteris lingüístics. Amb l'ALC la comunitat catalana té, per primera vegada, un mapa on es veu clarament on s'acaba el català pel nord, per l'oest i pel sud.

Era, doncs, un moment important per a la història lingüística del país. Des de Catalunya, amb criteris lingüístics i amb l'autoritat que emanava d'un projecte gestat i bressat per l'Institut d'Estudis Catalans, es definia, sobre un mapa, on acabava la llengua per la banda nord. S'establia, en fi, que més enllà de les Corberes el que s'hi parlava ja no era català, com es pot veure en la imatge número 1. En un mot: es liquidava, lingüísticament, alguna vel·leïtat panoccitana que pogués quedar —si és que en quedava cap (vg. Rafanell 2006, 135-439).

Imatge 1. Mapa “abans d'ahir” a l'ALC. Fons del CRAI – Biblioteca de Lletres de la Universitat de Barcelona.

---

* Aquest treball forma part del projecte “Variació i canvi lingüístic en català: anàlisi i comparació des de les perspectives geolingüística i lexicogràfica dialectal (GEOLEXCAT)” (PGC2018-095077-B-C43) de la Universitat de Barcelona, finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació. Agraïxo al CRAI – Biblioteca de Lletres de la Universitat de Barcelona les reproduccions dels mapes de les imatges 1 i 4 d'aquest treball.

Des de la banda nord del Pirineu i des de finals del segle XIX tot de lingüistes i d'erudits nord-catalans s'havien mirat la ratlla lingüística, sovint per establir clarament on acabava el català —varietat romànica que, malgrat tot, era percebuda com una *llengua*— i on començaven els patuesos occitans —varietats, aquestes sí, que no podien ser de cap manera considerades una llengua. Se l'havien mirat i, alguns, l'havien dibuixat i cartografiat. August Rafanell (2011, 75-92) els ha resseguit i estudiat amb un cert deteniment.

A la banda sud del Pirineu, abans de l'ALC només conec dues cartografies de la llengua, provinents d'àmbits prou diferents.

La primera és un mapa publicat al número especial de *La ilustració catalana* que, el 1883, es va publicar amb motiu del vint-i-cinquè aniversari dels Jocs Florals de Barcelona. En aquest número s'hi publicà una lloança d'Aribau, una història dels Jocs Florals i els gravats de tots els mestres en Gai Saber que s'havien proclamat fins aleshores. S'hi inclogueren poemes d'estrangers que lloaven el renaixement literari català i, també, un gravat amb el poema *La pàtria*, d'Aribau, al centre de la revista. Acarat —i amb més importància, puix que era a la pàgina de la dreta— s'hi publicà un “Mapa de la llengua catalana”, gravat pel carlí Pacià Ross i Bosch (Imatge 2). Tot i que el mapa no va acompanyat de cap text, duu una llegenda amb la població de les diferents zones de parla catalana: Ross (o potser Matheu, el director de la revista) inclou els habitants de cada una de les províncies espanyoles (Barcelona, Lleida, Tarragona, Girona, Castelló, València, Alacant i Balears), d'Andorra i del Rosselló. No hi ha, és cert, ni la Franja ni l'Alguer, però pel que ara importa és rellevant que hi hagi el Rosselló —és a dir, tota la Catalunya Nord. Més enllà de la plana rossellonesa ja és territori d'una altra llengua. I, de fet, per si en quedava algun dubte, la mateixa revista considerava Mistral i els felibres poetes d'una altra tradició literària, que es miraven els Jocs Florals com a poetes estrangers.

Imatge 2. “Mapa de la llengua catalana” de *La ilustració catalana*.

La segona cartografia es tracta d'un mapa que Jaume Massó i Torrents —liberal i republicà— va incloure en un article publicat el gener de 1900 a *Catalònia*, la revista que en tants sentits era la substituïda *de facto* de *L'Avenç*. A *Catalònia*, doncs, Massó i

Torrents hi escrigué sobre “Les terres Catalanes”, i definí els territoris on es parla el català:

El territori de llengua catalana és, en part, continental, i, en part, insular, i comprèn una extensa regió oriental de la península ibèrica o hispànica i les illes adjacents, això sense comptar la colònia catalana d’Alguer, en l’illa de Sardenya, on la llengua nostra, parlada desde la fundació d’aquella, està en contacte, per superposició, am l’italiana, i, per juxtaposició, am la sarda.

El territori continental de la llengua catalana comprèn el Principat de Catalunya, el reialme de València i les antigues regions del Rosselló, Conflent, Capcir, Cerdanya i Andorra. El territori insular comprèn el grup de les illes Balears (incloent-hi el de les Pituises [sic]) (Massó i Torrents, 20c).

I més endavant hi va explicitar clarament les fronteres del català continental. Per la banda nord, és a dir, per la zona que toca a l’occità, Massó deia:

Les fronteres del territori continental català són: al nord, els departaments francesos de l’Aude i de l’Aripège, ocupats per grups de població parlant dialectes languedocians, i la Vall d’Aran, pertanyent políticament a la Catalunya espanyola i habitada per poblacions que parlen un dialecte gascó (Massó i Torrents, 21a).

I acompanyava la seva explicació d’un mapa, aquesta petita cartografia que, com deia, és gairebé pionera a l’hora de dibuixar, des de la Catalunya del sud, els límits clars del domini lingüístic (vg. Imatge 3).

Imatge 3. Mapa de Massó (1900) a Catalunya.

Entre l’article de Massó —recuperat per Rafanell (2011, 98-99) i poc conegut entre els historiadors de la llengua— i la publicació de l’ALC hi hagué, certament, altres manifestacions sobre els límits de la llengua o, dit altrament, sobre la relació que calia establir entre el català i l’occità.

És ben sabut que, per exemple, Josep Aladern, en el seu particular diccionari, defensava aferrissadament una concepció panoccitana de la llengua en un moment en què gairebé tots els lingüistes l’havien abandonat. No és l’única raresa del diccionari: cal recordar que a partir del segon volum hi ha etimologies semítiques, proposades pel no menys particular Marià Grandia. Tornant, però, al dibuix de la frontera que pot oferir

Aladern, ara només escrit, és ben conegut que al pròleg l'autor hi defensava l'existència d'una llengua única que abraçava els dialectes catalans i els parlars occitans:

Tota aquesta immensa població de mes de 2.000.000 d'ànimes parla una llengua única emperò dividida y subdividida per una infinitat de dialectes. D'aquesta se'n destaquen ab més forta personalitat quatre de principals. En primer lloch, per la seva importància històrica y per son modern moviment literari, devem compèndrehi lo *Català*, que abraça la Catalunya acutal, Valencia, Mallorca, Andorra, l'Alguer y l Rosselló; en segon terme deu posarshi'l *Llenguadocià*, que compren lo Llenguadoc [sic], part de la Aquitania, lo Llemosí, l'antich Comtat de Foix y algunes altres comarques, avuy sots jou de França, fins arribar a la Loyra; lo tercer, lo conegut generalment per *Provençal*, per ésser Provença allà hon han florit sos millors poetes, abraça la pròpia Provença, lo Delfinat, lo Comtat de Niça, lo dialecte *lyonés*, la *savoyart*, los *baixos alpins*, etc. fins toparse dolçament ab los dialectes italians del Piemont y dels Apenins, quin prototipo es la hermosa llengua *Toscana*, esdevinguda modernament la llengua oficial de la Italia, y forma'l quart gran dialecte lo *gascó*, ab los sots dialectes riberencs del Océa, los de les valls dels Alts y Baixos Pirineus, lo *biarnés*, etc., fins a lllindar ab lo *vasch* y lo *aragonés*. (Aladern 1904-1906, I, v-vi).

La idea occitanista, com apunta Ginebra (2006, 74-75), li vingué al tombant de segle i li focalitzà els esforços durant la primera dècada del segle. També és d'aquesta època l'opuscle *Lo català, ¿es idioma ó dialecte?* (1903), en el qual defensa la mateixa concepció panoccitanista.

Almenys això és la teoria i el que, tornant al diccionari, es desprèn de les definicions de la majoria de zones o dialectes on es parlaria aquesta gran llengua, com per exemple en el cas d'*Aran*:

Arán, m., nom d'una vall pirinenca de la alta Catalunya hont té naixement lo riu Garona. Té una variant de llengua catalana un xich semblant al gascó (Aladern 1904-1906, s. v.).

La pràctica és tota una altra: del diccionari se'n publicaren tres volums entre 1904 i 1906, més un suplement, i acaba tenint en compte només el català, no pas l'occità. El mateix Aladern va publicar durant el 1905, la revista *Occitania*, en què hi havia textos clarament en occità al costat de textos en català. L'any següent va publicar durant alguns mesos la revista *Catalonia*, ara ja només amb textos catalans. Fins i tot en el darrer volum del diccionari, sota la veu *Llemosí*, no pot estar-se de negar la impropietat de l'ús onomàstic que se'n feia:

Llemosí, m. provincia de França. | La llengua llemosina. | adj. lo natural de y lo pertanyent a dita provincia. | *Impropiamet s'aplica al català* (Aladern 1904-1906, s. v., el subratllat és meu).

Aladern era, al capdavant, si se'm permet el mot, un *outsider*, una persona que actuava de bona fe, però al marge de la lingüística acadèmica i institucional.

Durant aquells anys, en canvi, sí que hi hagué manifestacions clares sobre la identitat de la llengua que marcaven la frontera entre el català i l'occità. Val la pena destacar les dels dos lingüistes que segurament tenia una formació més sòlida del país: Antoni M. Alcover i Pompeu Fabra.

De la concepció absolutament autònoma de Fabra sobre el català no n'hi ha hagut mai cap mena de dubte. Des de sempre manifestà que estudiava només el català —o, sovint, algun dialecte concret del català—, sense fer mai cap referència a la llengua

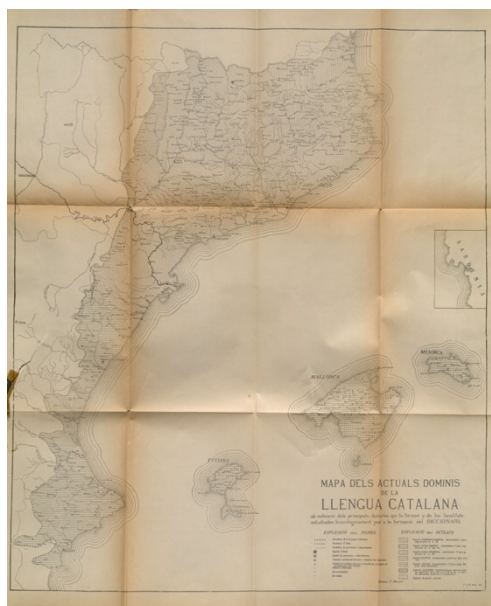
d'oc. Durant els anys de l'exili bilbaí, Fabra preparà la *Gramática de la lengua catalana*, que veuria finalment la llum el 1912. Aquesta obra és l'única que té un pròleg on pouar-hi dades de tipus sociolingüístic i, també, territorials. I, en efecte, després d'explicar que el català és una obra tan digna com el castellà, el francès o el portuguès, Fabra explica que

[p]ocos saben también que el idioma catalán, en sus distintas variedades, no solo se habla en Cataluña, sino en las Baleares y en la mayor parte del antiguo reino de Valencia; es decir, que el valenciano, el mallorquín y el ibicenco son dialectos catalanes, como lo son el rosellonés en Francia y el alguerés en Italia (Fabra 1912, VI).

I de fet, tot i la tendència de Fabra a centrar-se excessivament en el català de Barcelona, en la *Gramática* de 1912 s'esforça per incorporar-hi elements d'altres dialectes tant en la descripció lingüística com en la selecta d'autors que tanca l'obra (Bonet, 160-164, Murgades, 59). Deixant aquest aspecte de banda, la ratlla nord de la llengua és ben definida un altre cop: al Rosselló —a la Catalunya Nord, cal entendre— s'acaba el català. A Occitània el català no hi ha de fer res. Molts anys més tard, el 1934, Fabra serà un dels impulsors del manifest *Desviacions en el concepte de "llengua" i de "pàtria"*, que denunciava els problemes i les imprecisions del panoccitanisme (vegeu-lo editat a Lamuela & Murgades, 285-289).

El cas d'Antoni M. Alcover pot ser, si es vol, més complicat de definir o, si de cas, complex. El 1901, a la *Lletra de convit*, parla d'un diccionari "de la llengua [...] llemosina o catalana" (Alcover 2003, 30), tot fent ús d'una tradició onomàstica heretada més o menys conscient. Més aviat poc convençuda, si es té en compte que Alcover mateix, el 1902, publicà un article clarificador sobre el tema al primer tom del *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana*. El text és il·luminador des del títol, "¿Per que deim Diccionari català y no llemosí ni mallorquí?". En aquest text Alcover hi assenta dues doctrines. La primera, que la llengua "que's parla a Catalunya, Rosselló, illes Balears y reïne de València [...] es la mateixa llengua" (Alcover 1902, 36). La segona, que "no pertoca dirli *llemosina*, perque el *llemosí* es la branca de la *llengua d'oc* que's parlava y's parla dins *el Limousin*, regió de devora Poitiers, qui té per capital Limoges, dins el cor de França" (Alcover 1902, 36).

Aquesta mateixa defensa de la independència i l'autonomia del català es pot trobar en molts d'altres indrets del *BDLC* i de l'obra d'Alcover, com bé ha resseguit Massot i Muntaner (pp. 113-127). Sobrepassa el límit temporal de l'ALC —que podria ser-ne una nova manifestació, per tal com Alcover concebé el projecte—, però pot ser útil encara recordar la descripció dialectal i el mapa que inclou la primera edició del *Diccionari català-valencià-balear*, del 1926/1930 (Imatge 4).

Imatge 4. Mapa del domini lingüístic a la primera edició del DCVB. Fons del CRAI – Biblioteca de Lletres de la Universitat de Barcelona.

Hi ha, en la citació de suara, un element interessant, l'element que pot haver despistat algun lector incaut. Es tracta del sintagma "llengua d'oc". Aquí sí, Alcover, seguint la petja que de Bastero i Raynouard mena a Milà i Fontanals, és partidari d'una filiació comuna del català i de l'occità en aquesta etèria "llengua d'oc" primigènia que, en algun moment de l'edat mitjana, hauria donat lloc a dues entitats autònomes i ben definides de llengua. Aquesta actitud d'Alcover ja és present a la *Lletra de convit* (2003, 30), i Massot i Muntaner (pp. 113-127) n'ha resseguit tot d'exemples a les pàgines del *BDLC* i al pròleg de la *Gramàtica de la llengua catalana* de Tomàs Forteza.

Forteza, de fet, juntament amb Aguiló, és el primer mallorquí a defensar, des de la lingüística, l'autonomia del català i a desmentir les teories llemosinistes.

No hay pues en nuestra habla ni resabio siquiera de diptongación, y no es [el català], por esta razón y por las anteriormente expuestas, dialecto del provenzal. Es una lengua que tiene propia autonomía, si así vale decirlo, y que, en antigüedad y formas propias, iguala, si no vence, á las demás hermanas, las lenguas neo latinas [...].

Revindicado el título de lengua al habla que los cruzados de D. Jaime importaron con el evangelio á las Baleares y á Valencia, falta todavía discutir su nombre. Con intención me he valido hasta aquí de perífrasis para nombrarla; catalana suele llamarse, mas sin dificultad podría admitirse cualquier otro nombre que unánimes le diesen los que con amor la cultivan (Forteza, I, 144-145).

Amb l'excepció d'algun cas aïllat, d'algun element marginal del sistema lingüístic, al tombant del segle XIX a XX sembla que tothom havia superat la vella idea llemosinista. El camí havia estat llarg.

2. La frontera entre el català i l'occità en la història lingüística catalana del segle XIX

Per entendre la importància dels mapes de l'ALC i de Massó, i de les afirmacions d'Alcover i de Fabra, cal tenir present com, des de la primera edat moderna, el debat

sobre la identitat del català va ser un tema candent i, sovint, polèmic. El segle XIX, amb el naixement de la filologia i els postulats romàntics, només va fer que alimentar una controvèrsia que venia de lluny. Sense entrar en tots els testimonis que van opinar sobre aquest tema —se'n pot trobar una antologia prou completa a Rafanell (1991a)—, proposo de fer un recorregut per les obres lingüístiques del segle XIX que van posicionar-se sobre la identitat del català i de l'occità.

Abans, però, cal fer una petita mirada retrospectiva. Al segle XVIII Antoni de Bastero va proposar que el català, entès com una llengua que abastava també l'actual territori d'Occitània, havia estat la primera llengua romànica a existir, i que d'aquesta llengua romana n'havien nascut totes les altres filles neollatines. (vg. Bastero, i l'estudi introductor de Feliu).

Bastero va ser, segurament, conegut per Ballot, l'autor de la primera gramàtica impresa sobre el català, la *Gramática y apología de la lengua catalana*, de cap a 1813-1815. Sobre Ballot ja se n'ha escrit molt, i és sabut que el seu mèrit gramatical rau, gairebé en exclusiva, en la primícia que suposa l'estampació de la seva gramàtica. Justament aquest fet va propiciar que exercís una gran influència en tota mena de gramàtics catalans al llarg del vuit-cents, i fins a Fabra.

El prevere barceloní no dibuixa la frontera de la llengua, però estableix en molts llocs i passatges la independència del català i de l'occità, per bé que no en nega en cap moment la semblança:

Aquesta es la llengua que parla, no sols en Cathalunya, sino en Valencia, Rosselló, Mallorca, Menorca y en otras parts, ahont los cathalans la portáren ab sas conquistes (Ballot, XXIX-XXX).

Alguns pensan que prové del llemosí; pero lo cert es que es filla llegal de la llatina, y tal vegada mes que moltes otras, que se aprecian de serho de tan noble mare (Ballot, XXX)

No hi ha dubte que la llengua catalana té semblança amb la del llemosí y la de la Provença; mes perçó no hi ha motiu pera dir, que nostra llengua es la llemosina ó provençal. Se pot dir salament, que totes tres se derivan de la llatina; ó be que com á vehins nos hem comunicat algunes paraulas y expressions, axí com alguns usos y costums (Ballot, XXX, nota).

Com ha apuntat Rafanell (2000, 216), la posició de Ballot segurament cal entendre-la en el context de la redacció de l'obra, sota l'ocupació napoleònica de Barcelona. Per aquest estudiós, Ballot cerca d'allunyar-se de l'occità perquè aquest ha esdevingut ja un patuès informe, mentre que el català pot preservar, encara, la dignitat i la fesomia d'una llengua autònoma, equiparable —si no sociolingüísticament, almenys lingüísticament— al castellà i al francès.

Després de Ballot, l'altre gramàtic amb una clara influència en el panorama lingüístic català del segle XIX és Antoni de Bofarull. El reusenc és, justament, l'autor que sovint ha estat assenyalat com el primer a denunciar la impropietat del terme *llemosí*, i un dels més fermes defensors de la independència i l'autonomia del català. Després d'alguns poemes *llemosinistes* de joventut, en un article al *Diario de Barcelona* de 1854 Bofarull defensa la clara separació entre les dues llengües, i critica els autors que consideren el català un dialecte de l'occità:

Cierto es que el catalan se confundió con el provençal por ser lenguas parecidas, por haber dominado en Provença los señores de Cataluña, y por ser ambos paises donde se cultivaron á la vez las letras académicamente: y cierto tambien

que ya en remotos siglos se dió por algunos escritores el nombre de lemosin á nuestro idioma, con el cual se ha seguido bautizándole, sobre todo en nuestros días, creyéndose revestirle quizá con exterior mas literario; pero ni por ser idioma confundido con otro, ni por la razon que le proporcione un segundo nombre, como esplicaremos, debemos atrevernos á considerarle como un dialecto de pocos límites al contrario, para nosotros su valor es el de una lengua de las mas perfectas entre las neolatinas, independiente, de dominacion vasta, y por lo que toca á uniformidad, hasta superior á sus Hermanas (Bofarull, 3306).

Possiblement influït per Milà i Fontanals (Ginebra 1989), Bofarull matisa la posició el 1864, i en aquest moment accepta l'existència d'una llengua romana que seria a la base del català i l'occità, separats inevitablement després de la desfeta de Muret de 1213. Amb una base comuna o amb un origen independent des del principi, Bofarull deixa clara la separació a la ratlla de les Corberes, i en aquest punt segueix l'únic gramàtic que podia seguir, és a dir, Ballot. Les poques obres lingüístiques —generalment gramàtiques de tipus escolar, com la gramàtica de Costa Devall, o lexicogràfiques, com els imprescindibles diccionaris de Labèrnia i Quintilingüe— no fan cap referència a la unitat entre català i occità. Algunes, les escolars, segurament perquè ni els cal ni era el lloc on fer-ho; les altres, les lexicogràfiques, segurament perquè estaven més que convençudes de l'autonomia del català. Contra què reaccionava, doncs, Bofarull? A qui adreçava l'article del *Diario de Barcelona*? Segurament, als poetes.

No cal insistir-hi gaire, perquè és conegut de tothom. L'ús de *llemosí* com a sinònim de català, de manera imprecisa i de frontera borrosa fou més que habitual en la poesia romàntica catalana. Recordem-ne, només, l'evocació que Aribau en fa a *La Pàtria*, el 1833 —per citar el poema-emblema (vg. Jorba):

En llemosí soná lo meu primer vagit,
Quan del mogró matern la dolça llet bebia;
En llemosí al Senyor pregaba cada dia,
E cántichs llemosins somiaba cada nit.

Si quant me trobo sol, parl ab mon esperit,
En llemosí li parl, que llengua altra no sent,
E ma boca llavors no sab mentir, ni ment,
Puix surten mas rahons del centre de mon pit (Aribau, 3c).

L'ús era tal que en la convocatòria dels Jocs Florals s'acceptaven, també, poemes en occità, com és prou conegut de tothom:

No se premiaran sino las poesías escritas en pur catalá, ja sia lo antich ó ja lo modern: excepte las que se presenten en los dialectes del mitjörn de la Fransa, ab tal que llurs autors procuren donarlos una forma aproximada al provensal ó al catalá literari (*Diario de Barcelona*, núm. 78, 19.III.1859, ed. matí, p. 3068).

Tot i que la norma es va mantenir força anys d'aquesta manera, és de sobres coneguda la intervenció de Marià Aguiló el 1862, reivindicant l'ús de *català* i establint clarament els límits de la llengua, als “Pirineus”, als pobles del “Rosselló y de Cerdanya” (Aguiló, 33-34). Potser, i dic *potser*, un dels motius que van dur Bofarull a posar-se aferrissadament en contra del llemosinisme, més enllà del convenciment que, n'estic segur, tenia del tema, té a veure amb Víctor Balaguer, i amb la seva relació amb Mistral i el Felibrisme (Rafanell 2006, 83-92).

Tornant, però, a la lingüística i als estudis erudits, hi ha pocs casos més de llemosinisme a Catalunya. Paral·lelament als estudis de Bofarull, Milà anà fent la seva carrera, i a poc a poc abandonà la concepció llemosinista inicial, segons sembla influït per la lectura de l'*Essai sur l'histoire de la littérature catalane* de Cambouliu (Bernat 2017, 2022). A *De los trovadores en España* (1861), una de les seves obres més importants i un compendi dels seus estudis sobre literatura trobadoresca, hi ha també alguns aspectes de descripció lingüística. Abans que res, cal dir que hi continua defensant,—com farà tota la vida— l'origen comú de les dues llengües, com es pot veure en el fragment següent:

Entre las lenguas formadas por la descomposicion de la latina adquirió en tiempos antiguos especial nombradía la que suele designarse con el nombre de provenzal y que hablaron los pueblos comprendidos entre el Loira y el Ebro (Milà i Fontanals, 8).

Ara bé, d'aquest passatge és important fixar-se en temps verbal: *hablaron*, en passat. Perquè si bé accepta, doncs, que la llengua era una, en origen, i considera el català i l'occità part de la mateixa “llengua d'oc” —ell mateix considera el català la varietat “galo-meridional de la lengua de oc” a *Los trovadores*—, creu inadmissible referir-s'hi amb el nom de *llemosí*, ja que són dues llengües diferents. Quant a la qüestió onomàstica, s'hi refereix, per exemple, amb els mots següents:

[E]l trovador gramático Ramon Vidal le dio el nombre de lengua lemosina, sin duda por respeto á los dos principales trovadores B. d Born y G. de Borneil, sin que pretendiese que solo en el Lemosin se hablaba: nombre que por la autoridad gramatical de que este trovador disfrutó en los tiempos posteriores, ha prevalecido en España y ha sido indebidamente aplicado [al catalán] (Milà i Fontanals, 13-14).

L'element sens dubte més interessant de l'obra és al final, on Milà ofereix una descripció gramatical de les principals diferències que separen les dues varietats de la llengua d'oc, la varietat “catalana” i la “transpirinaica”, o sigui, el català i l'occità. Es tracta de la primera descripció científica de les diferències entre les dues llengües (Solà).

Fins ara, doncs, s'ha vist com amb més o menys precisió, els erudits catalans havien dibuixat, per bé que sense cartografiar-la, de manera clara la frontera entre el català i l'occità. Efectivament, més enllà de l'ús retòric que se'n pogué fer, el *llemosinisme* no va tenir cabuda entre la protolingüística catalana —en un sentit estret, és a dir, de Catalunya— vuitcentista. Si s'amplia la panoràmica i se centra l'atenció en el que passava als altres territoris de la catalanofonia, el resultat és tot un altre. En moltes obres lingüístiques menorquines, mallorquines i valencianes del segle XIX el llemosinisme hi és ben present, tot sovint com a mer recurs onomàstic, com a una evocació de la llengua del passat, de definicions imprecises i poc concretes, una certa barreja entre el que n'he dit el “llemosinisme històric”, és a dir, el que creu verament en l'origen comú de les dues llengües, i el “llemosinisme onomàstic”, simple hereu d'aquest discurs. N'hi ha exemples, com deia, en tots els àmbits territorials. A Menorca es poden recordar els mots de Joaquim Pons i Cardona en els *Principis de la lectura menorquina* de 1804:

Conexènt que los principios de la lectura son el fundamènt de qualsevól ciència, todas las naciones, tots los pòbles hán procurat establir ab principios sólits, ab una norma fàcil, las règlas fonamentals d'el sèu pròpi idioma. Aparex que'encare qu'el nóstro síe trét de l'antig llemosí del qual usan igualmente los Cataláns, Valenciáns y Mallorquins, aço no nos escúsa d'haver de tenir principios de

lectura pròpis d'el nóstro dialéctic; essent axi qu'aquest se diferencia d'el d'aquells tant en la pronúncia, cóm en l'ortografia: no obstant fins are l'hem negligit. (Un Mahonês, 1).

O, igualment, les paraules ben conegudes de l'il·lustrat Antoni Febrer i Cardona, escrites el mateix 1804:

Jó hè intitulad aquesta óbra: Principis Generáls de la Llèngua Menorquina, no perque considèrie qu'aquesta llèngua deguie el sèu orígèn â Menórca, sabènt molt bè qu'aquesta ílla fonc fundáda de Valenciáns, Cataláns, &c els quáls ei portáren la sèua llèngua, sinò qui es la matèxa que nosáltres usám, y atigamènt s'anomenáva Llemosina; sinò perqu'essent fèta â Menórca, y per un Menorquí, es adequáda â la pronúncia que s'usa â n'aquesta ílla, qui en cértas paráulas es algun tánt diferènt de la Valenciána, Catalána y Mallórquina (Febrer i Cardona, 43).

Es pot recordar, encara, l'ús del terme com a referència a la llengua del passat que fa Josep Hospitaler al pròleg del *Vocabulario castellano-menorquin*: "Para ello ha consultado los diccionarios de los diferentes dialectos derivados del lemosin (Hospitaler 1869, IV). Aquest és es retroba al cos del seu inacabat *Diccionario menorquin-castellano*, en què tot sovint es refereix al menorquí com a un dialecte derivat de l'antic llemosí, com pot veure's en l'exemple següent:

La E es tal vez la letra de mas uso en castellano, y no experimenta mas variaciones de pronunciacion que las referentes á la cantidad prosódica. No sucede así en el menorquin, en el que tiene los tres sonidos diferentes que le dan los franceses, y los dialectos afines que emanan del antiguo lemosin ó provenzal, en el cual era una de las tres vocales llamadas ultrasonantes (Hospitaler 1881, s. v. E).

A Mallorca és especialment destacada la figura de Joan Josep Amengual, a la primera meitat de segle. El 1835 va publicar una *Gramática de la lengua mallorquina* i el 1841 un *Diccionario mallorquin-castellano-latino* que va quedar inacabat i que va reprendre el 1858 amb el títol de *Nuevo diccionario mallorquin-castellano-latino*. En totes tres obres, a pesar del glotònim del títol, fa referència al llemosí. A vegades d'una manera vaga, gairebé per inèrcia; la majoria, tanmateix, distingint clarament *llemosí* de *mallorquí*, on *llemosí* es refereix a la llengua antiga, medieval, la que dugué Jaume I amb la conquesta, i *mallorquí* es refereix a la llengua actual, viva, del poble. Possiblement el fragment que ho il·lustra millor és del pròleg del diccionari. Fa així:

Lo he redactado en castellano, porque este es el idioma en que estudiamos, el idioma casi extraño en Mallorca durante el pasado siglo, pero bien conocido ya en el actual, el idioma que ha de hacer comprender nuestro dialecto á los que no lo conocen, el idioma, en fin, que debemos todos generalizar en nuestro pais, ya que desterrar de entre nosotros el mallorquin es imposible

Y es imposible, porque tal lo hace su excelencia misma: es tan rico y regular, tan claro y sencillo, tan preciso y exacto, tan enérgico y conciso, tan numeroso, tan fluido, tan dulce como el bellissimo lemosin del cual procede (Amengual, I, s. p.).

Les obres lexicogràfiques coetànies a Amengual o immediatament posteriors no fan cap referència al tema llemosí, o bé perquè són molt simples, o bé perquè la funció del diccionari era una altra, essencialment didàctica. És el cas del *Diccionari* de Pere Figuera, de 1840, o bé el *Diccionario mallorquin-castellano* d'Unos Amigos, de 1859.

Després, ben aviat van començar a fer-se sentir els primers autors amb formació lingüística, com Aguiló o Forteza, com ja s'ha vist. Al seu redol, altres autors menors van seguir la doctrina antil·lemosinista, com ara Ildefons Rul·lan (vg. Bellés 2022).

Al País Valencià, en canvi, la situació és tota una altra. Allí, com bé han estudiat Martí-Badia (2020) i, sobretot pel que fa al final de segle, Rafanell (1991b), el l·lemosinisme servia també com a via d'escapada de la qüestió onomàstica, com una manera de no haver de decidir-se ni per *català* ni per *valencià*.

Es troben pistes de l·lemosinisme en tots els autors del període, des de Carles Ros —pare de la lexicografia valenciana vuitcentista— fins ben entrat el segle XX. Se'n poden citar molts exemples, com ara les paraules de Just Pastor Fuster al seu *Breve vocabulario valenciano-castellano* de 1827, en el qual sembla que *l·lemosí* faci referència a la llengua antiga i *valencià*, a la moderna:

En la misma lengua se crió en Mompeller y hablaba nuestro invicto Rey D. Jaime I. Con ella escribió (segun se cree) sus conquistas, y es la que introdujo en Mallorca, Menorca, Valencia y su Reino. Con esta lemosina llena de pureza, primor, dulzura y singularísima concision, oyeron nuestros mayores hablar en las Cortes á sus Reyes de Aragon: á esta lengua se trasladaron poco tiempo despues de escritos en latin, los fueros de nuestra Ciudad y Reino, y sus archivos conservan escritos en lemosin un gran número de documentos que contienen preciosidades útiles y dignas de memoria pertenecientes á nuestra leal y fidelísima Nacion; siendo la lengua cortesana en Aragon, Valencia y Cataluña. Con la lengua valenciana oyó toda Europa predicar á su Apóstol San Vicente Ferrer. Tradujóse en este idioma la Santa Biblia, que se imprimió el año 1478, y suceisvamente se fueron publicando varias obras ya en verso ya en prosa, dignas de conservarse con aprecio en la República de las letras (Fuster, 4-5).

En la mateixa línia, es podria citar també el pròleg del *Diccionario valenciano-castellano* de Josep Escrig, de 1851:

No diré cosa alguna sobre el origen y escelencias de la lengua valenciana, porque lo considero muy ageno del objeto que me he propuesto; pero tampoco debo omitir, para que el público se persuada de la grande utilidad de este Diccionario, que el idioma lemosin fué un dia la lengua del Gobierno en la antigua corona de Aragon, y que en sus archivos se conservan en crecido número escritos interesantes y documentos auténticos estendidos en dicho idioma (Escrig, X).

I encara hi hauria altres exemples, la majoria reportats als treballs de Rafanell (1991b) i de Martí-Badia (2020). Més interessant és, sens dubte, veure l'ús del l·lemosinisme que feren Constantí Llombart i els seus seguidors tant des de *Lo Rat-Penat* com des d'altres plataformes de difusió. Llombart és, sens dubte, el màxim defensor del l·lemosinisme valencià, alhora que és un dels màxims defensors de la unitat de la llengua. D'això no n'hi ha cap dubte. El 1872, al pròleg de *Niu d'abelles*, un recull d'epigrames inevitablement qualificats de "l·lemosins², hi deia: "la llengua catalana, [...] en lo fondo es la mateixa valenciana y mallorquina, ja que, com tots sabem, son totes les tres filles d'una mateixa mare qu'es la l·lemosina" (Llombart, VIII-IX). Ara bé, com se sap, des de les pàgines de *Lo Rat-Penat. Calendari L·lemosí* hi defensà aferrissadament l'ús del terme l·lemosí, donant a entendre, ell sí, que l'origen dels dialectes catalans i occitans era comú, i la identitat, compartida.

El 1887 Llobart va reeditar el diccionari d'Escrig. En el pròleg d'aquest nou diccionari creu que seria positiu referir-se indistintament amb el terme "llemosí" a les tres branques

del árbol de nuestra lengua, que son el catalán, el mallorquín y el valenciano, denominándose respectivamente lemosino-catalán, lemosino-mallorquín y lemosino-valenciano, según la región á que corresponda; y no omitiéndose nunca el dictado lemosín, ya que tal fue el nombre de pila que, por razón de haber nacido en Limoges" (Llobart, XVII).

Al cos del diccionari, les definicions ens duen allà mateix:

CATALÁ, NA. adj. m y f. Catalán, na. Natural de Cataluña. U. t. c. s. m. Lenguaje hablado en Cataluña, el cual es una de las ramas ó variedades del lemosín.

LLEMOSÍ, NA. adj. m. y f. Lemosín, na. Natural de Limoges ó de la antigua provincia de Francia de que era capital esta población. U. t. c. s. Pertenece á ella. m. Lengua de oc. V. LENGUA d'oc. Lengua que hablan los lemosines. Lo mismo que LLEMOSÍ, NA.

LENGUA. [...] llengua d'oc. Lengua de oc. La que antiguamente se hablaba en el mediodía de Francia y cultivaron los trovadores, llamada asimismo provenzal y lemosín. En la demominación de llengua d'oc se comprende también el catalán antiguo. Oc, en la lengua que de tal palabra toma nombre, significa sí. [...] LENGUA materna. Lengua materna. La que se habla en un país, respecto de los naturales de él. En el reino de Valencia, por antonomasia, lengua lemosina.

MALLORQUÍ, NA. adj. m. y f. Mallorquín, na. Mallorqués, sa. Natural de Mallorca. U. t. c. s. Pertenece á esta isla. m. Lenguaje que se habla en las islas Baleares.

VALENCIÁ, NA. adj. m. y f. Valenciano, na. Natural de Valencia. U. t. c. s. Pertenece á esta ciudad y antiguo reino. m. Lengua de este país. (Llobart, s. v.).

El discurs de Llobart tingué alguns seguidors, com ara en Josep M. Puig i Torralva, que el 1883 va guanyar un premi als Jocs Florals de València amb una *Historia gramatical de la llengua lemosino-valenciana*. La història completa restà inèdita, però en publicà un fragment a *Lo Rat-Penat* de 1884. Allí, de fet, s'hi veu la mateixa actitud que en Llobart, tant en l'ús del sintagma, com en el reconeixement de la unitat de la llengua: el primer capítol es dedica al "oríge y vicisituds de la llengua llemosino-catalana fins la gloriosa conquesta de Valencia per lo rey En Jaume I" (Puig i Torralva, 44). La tesi general era que, essent llengües diferents, l'occità i el català compartien origen, i aprofitava per, com havia fet Llobart, reconèixer que el llemosí-català i el llemosí-occità eren la mateixa llengua.

2.1 Una frontera que separa

No en tots els casos, però, el llemosí era un recurs per afirmar la unitat de la llengua. Enmig d'aquesta mena de confusió que no deixava clars ni els orígens ni els límits de la llengua, permeté també que alguns autors avancesin cap a postulats diferencialistes (Solivellas) i, més concretament, secessionistes, en què defensaven que un dialecte concret del català, d'origen llemosí, se n'havia escindit i tenia carta de naturalesa pròpia.

L'exemple més, si em permeteu el terme, *innocent* d'aquest secessionista es troba en el folklorista i lexicògraf Joaquim Martí i Gadea (Martí-Badia 2020, 2021). El 1891 va publicar un *Novísimo diccionario general valenciano-castellano* aprofitant materials

d'Escrig. Al pròleg hi parlava de l'“extraordinario vuelo que ha tomado en España el estudio de las lenguas regionales, y sobre todo el de la valenciana” (Martí i Gadea, s. p.), una *llengua valenciana* que, si es cerca a les entrades del diccionari, comparteix origen llemosí amb la catalana i la mallorquina:

CATALÁ, NA. *m. f.* Catalán, na: el natural de Cataluña. || *adj.* Relativo á este país. || *m.* El lenguaje catalán, que es una rama o variedad del lemosín. || *f.* Ampolla semejante á la usada en Cataluña. || *fr. fam.* *Lo catalá, si no l'ha feta, la farà.* Dícese de los catalanes por alusión á su carácter.

LLEMOSÍ, NA. *m. f.* Lemosín, na: el natural de Limojes en Francia ó de su antigua provincia. || *adj.* Relativo á ella. || *m.* Lengua de oc ó provenzal que hablan los lemosines, y de la que, *según se cree generalmente*, se derivan la catalana, valenciana y balear ó mallorquina.

MALLORQUÍ, NA. *m. f.* Mallorquin, na: el natural de Mallorca. || *adj.* Perteneiente a esta isla. || *m.* Lenguaje que se habla en las islas Baleares, una de las ramas del lemosin.

VALENCIÁ, NA. *m. f.* Valenciano, na: natural de Valencia. || *adj.* Relativo á esta ciudad y antiguo reino. || *m.* Idioma de este país.

(Martí i Gadea, s. v., el subratllat és meu)

És, doncs, un secessionisme poc ferm. Entrat el segle XX, però, en obres més de caràcter folklòric o popular, com en *Tipos, modismes y cosas raras y curiosas de la tierra del Gè*, de 1906, Martí i Gadea contraposa clarament el català de Barcelona amb el valencià de València, com si fossin dues llengües diferents. En qualsevol cas, com deia, és un secessionisme més aviat naïf, desproveït de gaire valor polític.

L'obra de Josep Nebot i Pérez, l'altre gramàtic valencià declaradament secessionista, ja és més complexa. Tot i que al principi practicà un llemosinisme clàssic, a poc a poc anà avançant cap a posicions més particularistes. El 1887, en un article a *El Almanaque de Las Provincias*, hi proposava que caldria tenir dues gramàtiques: una de valenciana popular, i una d'erudita, que podria ser tranquil·lament la mateixa que la catalana (Nebot 1887, 221-222). Veient que ningú fa cas a la seva crida, el 1894 publica uns *Apuntes para una gramática valenciana popular* en els quals s'inicia el camí cap al diferencialisme, i reclama allunyar-se del model català, sobretot en ortografia: “es lo más natural suprimir la *h* —salvo en contadas voces de uso constante, como *ahont*, *ahí*— si queremos aproximarnos al castellano y separarnos del catalán” (Nebot 1894, 147).

El trencament definitiu amb el català i, doncs, el pas definitiu cap al secessionisme té lloc, però, durant la dècada de 1910. El 1908 va esclatar una polèmica a la premsa valenciana sobre el model de llengua, polèmica a la qual s'hi van sumar aviat Nebot i, més tard, Antoni M. Alcover (vg. Salvador). Sense entrar-hi en detalls, n'hi ha prou d'apuntar que les opinions de Nebot des d'aquest moment ja són clarament secessionistes. El 1910, per exemple, va publicar un *Tratado de ortografía valenciana clásica* en la qual la consciència diferencial és clara:

Conviene, por lo tanto, fijar el concepto de lo que debe entenderse por clasicismo en el problema de nuestro lenguaje escrito y deslindar de una vez para siempre lo que es propio y privativo del valenciano desde que éste empezó á ser lengua culta y escrita diferente del catalán, de lo que tiene de común con éste por su común origen, ó con el castellano por una influencia más ó menos legítima, pero cierta y positiva (Nebot 1910, 18).

Cercant a l'epistolari d'Antoni M. Alcover, hi ha lletres de Nebot en què es manté ferm en les idees secessionistes. El mateix 1910 li diu "Còm vostè veu, li escric en valencià del sigle XX: si no li agrada aixina, li escriuré en castellà del mateix sigle, perquè li confese en tota franquesa que despues de estudiar molt no he pogut dependre á escriure, y encara prou mal, mes que en estes dos llengües" (*apud* Perea, document 462, caps 022).

El secessionisme de Nebot, doncs, és sobrevingut, i acaba defensant-lo gairebé més per orgull que, potser, per convicció (vg. la carta de 1913 a Alcover, *apud* Perea, document 460, caps 022).

Finalment, a Menorca hi ha un personatge que sí que fa servir el llemosinisme, de manera conscient i sostinguda, amb una finalitat secessionista. Es tracta de Jaume Ferrer i Parpal, un autor que desplega entre les dècades de 1850 i 1890 un projecte de política lingüística encaminat a substituir el menorquí pel castellà a partir de la publicació d'una cartilla, dues gramàtiques i un diccionari menorquins (Bellés 2020). Un dels eixos d'aquesta política consisteix a diferenciar el menorquí dels altres dialectes catalans, de manera que sigui més fàcil la substitució, especialment a partir d'un sistema ortogràfic ben particular. Els exemples textuais de Ferrer i Parpal afirmant la independència dels diferents dialectes catalans entre si justificada a partir de l'evolució del llemosí són abundants en la seva obra. Un parell d'exemples per il·lustrar-ho. En primer lloc, de la *Quertille des dialècte menorquí*, la seva primera obra:

Es nostru llenguatge es en el die tentíssim diferént des quetelá, velenciá y mellurquí (Ferrer i Parpal 1858, 5).

[S]i bé es nostru llenguatge perex prucedir de s'entig llemusí, a veriad tant, emb es rócé qu'em tengud en distintes necions, que si multíssimes peraules mus vénen d'èll, ni a móltas altres qui prucedexen des questellá, des frensés, de s'inglés, de s'iteliá, de s'erab y de diferénts altres idiómes; lu cual fa que nó 's sembli ja de res e nes dialècte primitiu (Ferrer i Parpal 1858, 27).

I dos exemples més, extrets d'unes cobles en vers que col·loca al final del primer volum del diccionari:

Estudíe es téu dialècte,
 Que no éts tu qui l'has furmad;
 Altri te'l menté impusad,
 Neturalmént y emb ubjécte:
 Si li veus còlque defecte
 Es per ser pòc cultivad.
 No éts tu qui l'has fet distint
 Des mellurquí, quetelá,
 Ivissenc y valencià:
 Es es témps, que curretjint,
 Erreggland ò bé escuint,
 L'ha cumpòst tal cual está (Ferrer i Parpal 1883-1887, I, III).

Des llemusí es perlar diuen mus vé
 però, si tot sulet s'ha emensipad,
 per quin mutiu mus ha de ser enseñad
 còm ets altres qui d'èll vénen també? (Ferrer i Parpal 1883-1887,
 I, IV)

3. Conclusions

L'última citació és de 1885, quan feia gairebé 50 anys que Friedrich Diez havia publicat la primera gramàtica comparada de les llengües romàniques i quan la filologia europea debatia, amb menys èmfasi del que sovint s'ha volgut creure des del país, la identitat de la llengua catalana (Calaforra). Paral·lelament, com s'ha vist al començament, des de França i, particularment, des de la Catalunya Nord, la consciència d'unitat lingüística del català era molt clara, i la ratlla que separava la llengua del país de la seva germana septentrional, explícita i nítida. Al sud—és a dir, als territoris de la catalanofonia políticament espanyols— la cosa no va ser tan clara fins ben entrat el segle XX, especialment fora de l'àrea d'influència de Barcelona. Per això, que a la dècada de 1920 es publicés un mapa que dibuixava, clarament, on era la frontera de la llengua és un fet important per a la consciència col·lectiva. És aquest, segurament, el mèrit principal de l'*Atlas Lingüístic de Catalunya*. Potser, per als lingüistes catalans, no va caldre esperar, com sovint s'ha fet creure —més aviat esbiaixadament (Calaforra)— a la publicació de *Das Katalanische* de Meyer-Lübke el 1926 per dibuixar-se la frontera nítida de l'idioma.

Obres citades

- Aguiló, Marian. "Memoria del secretari." En *Jochs florals de Barcelona en 1862*. Barcelona: Llibreria de Salvador Manero, 1862. 18-23.
- Aladern, Josep. *Lo català, ¿es idioma ó dialecte?* Barcelona: Vidal y Planuch, 1903.
- . *Diccionari popular de la llengua catalana*. Barcelona: Francisco Baxarias, 1904-1906. 3 vols.
- Alcover, Antoni M. "¿Per que deim Diccionari català y no llemosí ni mallorquí?" *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* 1 (1902): 35-38.
- . *Lletra de convit*. Palma: Editorial Moll, 2003 [1a ed., 1901].
- Amengual, Joan Josep. *Nuevo diccionario mallorquín-castellano-latín*. Palma: Imprenta de Juan Colomar, 1858-1878, 2 vols.
- Aribau, Bonaventura Carles. "La Patria. Trobes." *El Vapor* 68 (24.IV.1833): 3-4.
- Ballot, Josep Pau. *Gramática y apología de la llengua cathalana*. Barcelona: Estampa de Joan Francisco Piferrer, 1815.
- Bastero, Antoni de. *Història de la llengua catalana*. Francesc Feliu ed. Vic/Girona: Eumo, 1997.
- Bellés, Eloi. "Política e ideologia en la obra lingüística del menorquí Jaime Ferrer y Parpal." En Borja Alonso, Francisco Escudero, Carlos Villanueva, Carmen Quijada & José J. Gómez Asencio eds. *Lazos entre lingüística e ideología desde un enfoque historiográfico (ss. XVI-XX)*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 2020. 131-145.
- . "Perfiles sociolingüísticos en los informantes de los atlas dialectales catalanes." *Dialectologia. Revista electrònica*. Special issue IX (2021): 7-37.
- . "L'obra lingüística d'Ildefons Rul·lan." *Estudis romànics* 44 (2022): 65-84.
- Bernat, Francesc. "La crisi del llemosinisme a la Catalunya del vuit-cents." En Aitor Carrera & Isabel Grifoll eds. *Occitània en Catalonha: de tempes novèls, de novèlas perspectivooas: actes de l'XIen Congrès de l'Associacion Internacionala d'Estudis Occitans*. Barcelona/Lleida: Direcció General de Política Lingüística / Diputació de Lleida / Institut d'Estudis Ilerdencs, 2017. 315-325.
- . "Manuel Milà i Fontanals i la lingüística catalana." *Estudis Romànics* 44 (2022): 37-63.
- Bofarull, Antoni de. "Estudios históricos. La lengua catalana." *Diario de Barcelona* (1.VIII.1854): 5506-5508.
- Bonet, Sebastià. "Les principals gramàtiques catalanes de Pompeu Fabra." En Joan Solà & Jordi Mir eds. *Pompeu Fabra. Obres completes I. Gramàtiques de 1891, 1898, 1912*. Barcelona/València/Palma: Institut d'Estudis Catalans / Enciclopèdia Catalana / Proa/ Edicions 3i4 / Editorial Moll, 2005. 159-194.
- Calaforra, Guillem. *Wilhelm Meyer-Lübke i Das Katalanische. Introducció i traducció*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1998.
- Escrig, Josep. *Diccionario valenciano-castellano*. València: Imprenta de J. Ferrer d'Orga, 1851.
- Fabra, Pompeu. *Gramática de la lengua catalana*. Barcelona: L'Avenç, 1912.
- Febrer i Cardona, Antoni. *Obres gramaticals I*. Jordi Ginebra ed. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2004.
- Feliu, Francesc. "Sentit i context de la primera Història del Català." En Antoni de Bastero ed. *Història de la llengua catalana*. Vic/Girona: Eumo, 1997. 7-53.
- Ferrer i Parpal, Jaume. *Quertille des dielècte menorquí*. Maó: Imprènte de D. G. I. Sèrre, 1858.
- . *Diccionario menorquín-castellano*. Maó: Imprenta de M. Parpal, 1883-1887, 2 vols.

- Forteza, Tomàs. *Gramática de la lengua catalana*. Ed. de Maria-Pilar Perea ed. Palma/Barcelona: Departament de Filologia Catalana de la Universitat de les Illes Balears/Publicacions de l'Abadia de Montserrat/Institut d'Estudis Baleàrics, 2008 [1a ed., 1915], 2 vols.
- Fuster, Just Pastor. *Breve vocabulario valenciano y castellano sacado de varios autores*. València: Impremta de José Gimeno, 1827.
- Gargallo, José Enrique. "Aspectos metodológicos en la elaboración del ALDC («Atlas Lingüístico del Domini Català»)." Valoración y cotejo con otros atlas previos." *Revista de Filología Románica* 7 (1990): 175-190.
- Ginebra, Jordi. "Renaixença catalana i llengua occitana. A propòsit d'Antoni de Bofarull." En Antoni M. Badia i Margarit & Michel Camprubí eds. *Actes del Vuitè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, vol. 1, 1989. 141-158.
- . *Ideòlegs, gramàtics i escriptors*. Reus: Edicions del Centre de Lectura de Reus, 2006.
- Griera, Antoni. "Introducció." En *Atles Lingüístic de Catalunya*. Barcelona: Polígraf, 1923, vol. 1.
- Hospitaler, Josep. *Vocabulario castellano-menorquín y vice-versa*. Maó: Impremta de Miguel Parpal, 1869.
- . *Diccionario menorquín-castellano*. Maó: s. l., 1881.
- Jorba, Manuel. *A propòsit de la primeríssima recepció de "La Pàtria" d'Aribau (1833-1859)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2013.
- Lamuela, Xavier & Josep Murgades. *Teoria de la llengua literària segons Fabra*. Barcelona: Quaderns Crema, 1984.
- Llombart, Constantí. *Niu d'abelles. Epigrames llemosins*. València: Llibreria d'en Pasqual Aguilar, 1872.
- . *Diccionario valenciano-castellano de D. José Escrig y Martínez*. València: Impremta de P. Aguilar, 1887.
- Martí i Gadea, Joaquim. *Diccionario general valenciano-castellano*. València: Impremta de José Canales Romá, 1891.
- Martí-Badia, Adrià. *La consciència lingüística dels valencians (1854-1906)*. València/Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2020.
- . "El secessionisme lingüístic valencià de la segona meitat del vuit-cents i principis del nou-cents." En Antonio Cortijo Ocaña & Elena Sánchez López eds. *De la innovació al cànon. Noves tendències en recerca en Filologia Catalana: llengua, literatura, educació i cultura*. Catarroja: Editorial Afers, 2021. 265-283.
- Massó i Torrents, Jaume. "Les terres Catalanes." *Catalònia* 2 (13.I.1900): 20-22.
- Massot i Muntaner, Josep. *Antoni M. Alcover i la llengua catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985.
- Milà i Fontanals, Manuel. *De los trovadores en España*. Barcelona: Llibreria de Joaquim Verdager, 1861.
- Murgades, Josep. "Fabra, entre la contestació i la institucionalització." En *Escrits sobre Fabra*. Lleida: Pagès, 2018. 49-93.
- Nebot, Josep. "Quosque tandem...?" *El Almanaque de las Provincias* 7 (1887): 217-223.
- . *Apuntes para una gramática valenciana popular*. València: Impremta de Ripollés, 1894.
- . *Tratado de ortografía valenciana clásica*. València: Ángel Aguilar, editor, 1910.

- Perea, Maria-Pilar. *Epistolari d'Antoni M. Alcover*. Palma: Editorial Moll / Conselleria d'Educació del Govern de les Illes Balears, 2008 [recurs en CD-Rom].
- Puig i Torralva, Josep M. "Historia gramatical de la lengua lemosino-valenciana." *Lo Rat-Penat. Calendari Llemosí* (1884): 44-54.
- Rafanell, August. *Un nom per a la llengua. El concepte de llemosí en la història del català*. Vic/Girona: Eumo, 1991a.
- . "El llemosinisme valencià a la darrerria del segle XIX." *Caplletra* 11 (1991b): 35-50.
- . *El català modern*. Barcelona: Empúries, 2000.
- . *La il·lusió occitana*. Barcelona: Quaderns Crema, 2006. 2 vols.
- . *Notícies d'abans d'ahir*. Barcelona: A Contravent, 2011.
- Ross i Bosch, Pacià. "Mapa de la llengua catalana." *La il·lustració catalana* 85 (6.V.1883): 117.
- Salvador, Vicent. "Una polèmica sobre la llengua literària." *Caplletra* 1 (1986): 61-71.
- Solà, Joan. *Episodis d'història de la llengua catalana*. Barcelona: Empúries, 1991.
- Solivellas, Ivan. "Diferencialisme lingüístic a les illes Balears: actors, discurs i evolució." *Treballs de Sociolingüística Catalana* 31 (2021): 191-206.